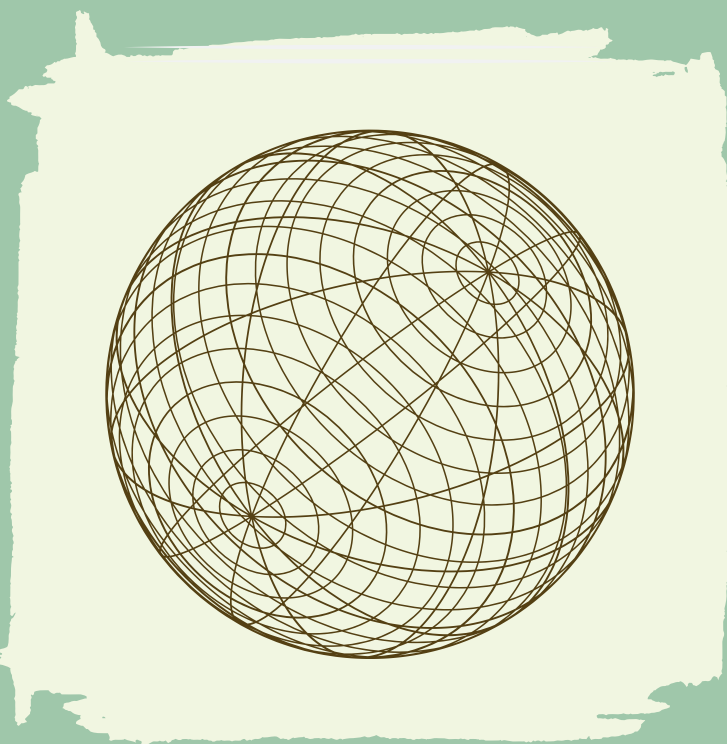

Okrugli sto

MORALNA ODGOVORNOST i problemi savremenog društva

Beograd, 14. novembar 2023. godine

Knjiga apstrakata

Institut za filozofiju
Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet

Okrugli sto

Moralna odgovornost i problemi savremenog društva

Beograd, 14. novembra 2023.

KNJIGA APSTRAKATA

Uredili
Jelena Mijić i Igor Živanović

Okrugli sto
Moralna odgovornost i problemi savremenog društva
Beograd, 14. novembra 2023.

KNJIGA APSTRAKATA
Beograd 2023.

Izdavač
Institut za filozofiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Čika Ljubina 18-20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Nenad Cekić

Urednici
Jelena Mijić, Igor Živanović

Korektura
Igor Živanović

Dizajn korica i prelom
Jelena Mijić

Štampa
JP Službeni glasnik

Tiraž
100 CD

ISBN 978-86-6427-272-8

Moralna odgovornost i problemi savremenog društva

Organizator

Institut za filozofiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Programski odbor

prof. dr Živan Lazović
prof. dr Nenad Cekić
dr Jelena Mijić
dr Igor Živanović
doc. dr Aleksandar Dobrijević

Organizacioni odbor

dr Jelena Dimitrijević
dr Jelena Govedarica
Marija Petrović
Katarina Njegovan
Slavenko Šljukić

R eč urednika

I deja o ovom okruglom stolu proistekla je iz redovnih susreta članica i članova Grupe za etiku Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Filozofkinje i filozofi iz različitih filozofskih disciplina: etike, epistemologije, teorije delanja, filozofije nauke, filozofije biologije itd. diskutovali su o različitim značenjima pojma moralne odgovornosti, uslovima njegove primene, mogućim razumevanjima subjekta delanja (pojedinaac, kolektiv, grupa), odnosom moralne i pravne odgovornosti, ali i širim društvenim implikacijama mogućih koncepcija moralne odgovornosti.

Iako je problem moralne odgovornosti tradicionalno razmatran u kontekstu debate o odnosu slobode volje i determinizma, trend u savremenoj filozofiji je da se pitanju moralne odgovornosti pristupa kao nezavisnom problemu. Savremeno društvo nas suočava sa novim skupom problema, ali i prilikom da u novom svetlu razmotrimo odnos između različitih koncepcija moralne odgovornosti, i tako testiramo teorijski okvir za odgovorno delanje.

Cilj okruglog stola je mapiranje pojmovne geografije sveta koji nastaje. Učesnice i učesnici okruglog stola kroz precizno određenu upotrebu ključnih izraza i njihovu detaljnu analizu otvaraju prostor za međusobno razumevanje i podstiču diskusiju koja će omogućiti suptilnije ispitivanje različitih vrsta i dimenzija moralne odgovornosti, kao i njihove šire implikacije. Zamisao je da na ovaj način identifikujemo dalje korake, preporuke ili moguće pravce za buduće istraživanje.

*Jelena Mijić
Igor Živanović*

Sadržaj

7 | **Reč urednika**

13 | *Andrea Berber*

Automatizovano odlučivanje i moralna odgovornost

15 | *Jelena Dimitrijević*

Moralna odgovornost sudija: da li sudija treba da donese presudu u skladu sa zakonom ukoliko bi primena tog zakona bila nemoralna?

16 | *Strahinja Đorđević*

Da li trenutni napredak u oblasti veštačke inteligencije govori u prilog teze o postojanju hibridnih moralnih delatnika?

18 | *Dejana Glišić*

Nuklearna energija i odgovornost prema budućim generacijama

20 | *Luka Glušac*

Znao ili morao znati: o odgovornosti za postupke drugih

22 | *Jelena Mijić*

Dva izazova tradicionalnoj koncepciji moralne odgovornosti

24 | *Vladimir Mikić*

Proboj prigovora savesti u tekstove važećih nacionalnih ustava: uporednopravna analiza

26 | *Adam Nedeljković, Jelena Pavličić*

Kreativna aproprijacija i dve vrste odgovornosti internet korisnika

28 | *Marija Petrović*

Moralna odgovornost dece

30 | *Tamara Plećaš*

Moralna odgovornost prema budućim generacijama: stoički pogled

32 | *Aleksandra Vučković*

Odgovorna implementacija veštačke inteligencije u obrazovanju dece i mladih

34 | *Igor Živanović*

Moralna odgovornost i psihopatija

37 | **Kontakti**

Apstrakti

Andrea Berber

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

AUTOMATIZOVANO ODLUČIVANJE I MORALNA ODGOVORNOST

Input-autput sistemi zasnovani na mašinskom učenju sve više se koriste prilikom donošenja odluka u različitim oblastima ljudske prakse poput medicine, sudstva i ljudskih resursa. Ovi sistemi donose razne prednosti, brzi su, efikasni, mogu da uzmu u obzir veliki broj parametara i u određenim domenima mogu biti precizniji od ljudi. Međutim, njihovo unutrašnje funkcionisanje je epistemički nedostupno ljudskim bićima, čak i onima koji su ove sisteme dizajnirali, zbog kompleksnosti i sposobnosti učenja koje ovi sistemi poseduju. Automatizovani sistemi odlučivanja su korisni jer funkcionišu na način koji prevazilazi ljudske sposobnosti. Međutim, epistemička netransparentnost stavlja ljude u poziciju da ne mogu da procene da li je preporuka koju sistem daje ispravna ili ne. Ova situacija komplikuje pripisivanje moralne odgovornosti za automatske odluke, te pitanje koga treba smatrati odgovornim ako nešto pođe po zlu i dalje ostaje otvoreno. Džon Danaher je argumentovao da puko verifikovanje preporuka automatskih sistema može da naruši ljudski moralni status, odnosno da ljudima oduzme ili umanjí status moralnih agenata. S druge strane, automatski sistemi nisu dovoljno sofisticirani da bi im se pripisao status moralnih agenata, kao ni moralna odgovornost koja prati ovaj status. Na taj način otvara se specifičan jaz, kako u pripisivanju moralne odgovornosti, tako i u pripisivanju statusa moralnog agenta. Jedno ponuđeno rešenje za prevazilaženje ovih jazova je projekat objašnjive veštačke inteligencije. Nameravam da razmotrim koliko projekat objašnjive veštačke inteligencije može da bude uspešan u ostvarivanju ovog cilja.

Ključne reči: automatizovano odlučivanje, moralna odgovornost, mašinsko učenje, epistemička netransparentnost, objašnjiva veštačka inteligencija.

AUTOMATED DECISION-MAKING AND MORAL RESPONSIBILITY

Input-output systems based on machine learning are increasingly used in decision-making in various areas of human practice, such as medicine, judicial systems, and human resources. These systems bring numerous advantages: they are fast and efficient, they can take into account many parameters, and in certain domains, they can be more precise than humans. However, their inner workings are epistemically inaccessible to human beings, even those who designed them, due to the complexity and self-learning ability these systems possess. Automated decision-making systems are useful because they function in a way that exceeds human capabilities. However, epistemic non-transparency puts humans in a position where they cannot judge whether the system's recommendations are correct or not. This situation complicates the attribution of moral responsibility for automated decisions, and the question of who should be held responsible if something goes wrong still remains open. John Danaher argued that simply verifying the recommendations of automated systems can infringe on human moral status, i.e., take away or reduce the human status of moral agents. On the other hand, automated systems are not sophisticated enough to be assigned the status of moral agents or the moral responsibility that accompanies this status. In this way, specific gaps open up, both in the attribution of moral responsibility and in the attribution of the status of a moral agent. One proposed solution to overcome these gaps is the project of Explainable Artificial Intelligence. I intend to explore how successful the Explainable Artificial Intelligence project can be in achieving this goal.

Keywords: automated decision-making, moral responsibility, machine learning, epistemic opacity, explainable artificial intelligence.

Jelena Dimitrijević

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

**MORALNA ODGOVORNOST SUDIJA: DA LI SUDIJA TREBA
DA DONESE PRESUDU U SKLADU SA ZAKONOM UKOLIKO BI
PRIMENA TOG ZAKONA BILA NEMORALNA?**

O moralnoj odgovornosti sudija ne možemo rasuđivati identično kao u slučaju moralne odgovornosti pojedinačnog subjekta. Sudija predstavlja združene moralne odluke građana, zakonodavnog tela i vlasti. Međutim, sudija je nezavisno od svoje društvene i pravosudne funkcije čovek, i prema tome snosi moralnu odgovornost za sprečavanje vršenja nepravde i ugrožavanja tuđeg života, ukoliko je u njegovoj moći. Stoga bi sudija radi usklađivanja ove dve uloge kroz moralno rasuđivanje, trebalo da donese odluku koja ne krši ni zakonske, ni moralne društvene vrednosti (na primer dostojanstvo i prava građana). Šta bi bilo moralno ispravno učiniti u slučajevima u kojima nije moguće postići oba?

Ključne reči: moralna odgovornost, sudije, zakon, moralno rasuđivanje.

**THE MORAL RESPONSIBILITY OF THE JUDGES: SHOULD
JUDGES ENFORCE THE LAW EVEN IF THE IMPLEMENTATION
OF THAT LAW WOULD BE IMMORAL?**

We cannot consider the moral responsibility of the judges as the responsibility of the distinct moral subject. The judge represents the sum of the moral decisions of the citizens, legislators, and government. However, besides his social role the judge is after all human being, and as such, bears moral responsibility to prevent any injustice or endangering of human life, if in his power. Therefore, in order to harmonize these two roles through moral reasoning, judges should make a decision that does not go against either legal or moral social values (like human dignity and the rights of the citizens). What will be morally right to do in the cases in which it is not possible to achieve both?

Keywords: moral responsibility, judges, law, moral reasoning.

Strahinja Dorđević

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

**DA LI TRENUTNI NAPREDAK U OBLASTI VEŠTAČKE
INTELEGENCIJE GOVORI U PRILOG TEZE O POSTOJANJU
HIBRIDNIH MORALNIH DELATNIKA?**

Jedna od mogućih formi kolektivnog moralnog delatnika je takozvani *hibridni moralni delatnik*. Pod ovim pojmom se podrazumeva *kolektivni moralni delatnik* koga sačinjavaju ljudska osoba i neki vid *veštačke inteligencije* (u literaturi je česta upotreba pojma *robot*). Na osnovu dosadašnje literature (cf. Hakli & Mäkelä: 2019), čini se, da nije bilo razloga da verujemo da je ovako nešto moguće, i to prevashodno na osnovu toga što se veštačka inteligencija ni individualno ne može smatrati moralnim delatnikom, pa je, relativno jednostavnim tokom argumentacije, lako doći do zaključka da ni sinteza ljudskih osoba i veštačke inteligencije ne može činiti kolektivnog moralnog delatnika. Ovo bi, samim tim, značilo da se veštačka inteligencija ne može smatrati ni moralno odgovornim entitetom. Međutim, teza o hibridnom moralnom delatniku kao jednoj vrsti legitimnog kolektivnog moralnog delatnika je poslednjih par godina dobila argumente koji joj mogu ići u prilog. Naime, sve veći napredak novih tehnologija koji se pre svega (bar kada je ono dostupno široj javnosti) ogleda u konstantnom razvoju jezičkih modela poput ChatGPT-a potencijalno može služiti kao nešto u prilog tezi o hibridnom moralnom delatniku. Cilj ovog izlaganja je, stoga, preispitivanje održivosti teze o hibridnom moralnom delatniku u kontekstu trenutnog, a i budućeg razvoja tehnologija koje nazivamo veštačkom inteligencijom.

Ključne reči: hibridni moralni delatnik, veštačka inteligencija, kolektivni moralni delatnik, moralna autonomija.

DOES THE CURRENT ADVANCEMENT IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE SUPPORT THE IDEA OF HYBRID MORAL AGENTS?

The so-called hybrid moral agent is one of the potential forms of collective moral agency. The notion of hybrid moral agent refers to a collective moral agent composed of human persons, and some form of artificial intelligence (frequently used in literature interchangeably with the term robot). Based on previous research (cf. Hakli & Mäkelä: 2019), there seemed to be no reason to believe that something like this is possible. This is mainly because it was thought that artificial intelligence cannot be individually regarded as a moral agent, so it was simple to follow a relatively straightforward line of reasoning to the conclusion that the synthesis of human beings and artificial intelligence cannot form a collective moral agent. Accordingly, artificial intelligence could not be regarded as a morally responsible entity. However, in the last couple of years, there have been some potentially persuasive arguments in favor of the theory that the hybrid moral agents are legitimate collective moral agents. Namely, the growing advancement of new technologies that is mainly (at least concerning the information the general public holds about them) reflected in the ongoing development of language models like ChatGPT may provide credence to the hybrid moral agency theory. Therefore—in light of the current and perhaps near future developments in the field of artificial intelligence—the purpose of this presentation is to critically examine the validity of the hybrid moral agency thesis.

Keywords: hybrid moral agent, artificial intelligence, collective moral agent, moral autonomy.

Dejana Glišić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

NUKLEARNA ENERGIJA I ODGOVORNOST PREMA BUDUĆIM GENERACIJAMA

U ovom radu nastojaću da preispitam u kojoj meri argument o odgovornosti prema budućim generacijama predstavlja plauzibilnu kritiku upotrebe nuklearne energije u svetu. Nuklearna energiju se smatra jednim od mogućih rešenja problema zagađenja i snabdevanja. Osim toga što nuklearnih resursa imamo dovoljno, oni predstavljaju efikasan i moćan izvor energije koji na duže vreme društvu može da obezbedi sve potrebne količine energije, bez nepovoljnih efekata emisije čvrstih goriva, kao što su uništavanje ozonskog omotača i efekat staklene bašte. Nastojaću, međutim, da pokažem kako nuklearna industrija, usled dugoročnih i ireverzibilnih posledica po planetu, koje u budućnosti mogu čovečanstvu stvoriti različite teškoće, ne može predstavljati pogodno ekološko rešenje u sadašnjosti. Pri tome ću se pozvati na argument o normativnoj dužnosti da pri postupanju brinemo o budućim generacijama. Plauzibilnost argumenta ću razmotriti iz nekoliko tradicionalnih etičkih pristupa i perspektive ljudskih prava - savremenog etičkog, ali i političkog stanovišta koje moralnu odgovornosti prema budućim generacijama bazira na ideji humanog, demokratskog društva u kome se poštuje sloboda individua i njihovo pravo na vođenje dostojanstvenog života.

Ključne reči: nuklearna energija, etika, održivost, ireverzibilnost, buduće generacije, ekologija, politika.

NUCLEAR ENERGY AND OUR RESPONSIBILITY TO FUTURE GENERATIONS

In this paper, I will reconsider whether the argument of responsibility towards future generations represents a plausible critique of the global use of nuclear energy. Switching to nuclear energy is considered one of the possible solutions to the pollution and supply problems. Not only because of the abundance of nuclear resources but also because it might be a powerful and efficient energy source that can provide all necessary amounts of energy

to society for a long time, and at the same time, it doesn't create adverse effects of solid fuel emissions, such as the destruction of the ozone layer and the greenhouse effect. My intention is, however, to indicate that due to the long-term and irreversible consequences to the planet, which in the future can bring humanity various difficulties, nuclear energy cannot represent an adequate ecological solution in the present. Thereby, I will refer to the argument about our normative duty to think about the well-being of future generations. I will try to consider the plausibility of the argument, both from several traditional ethical approaches and from the perspective of human rights, which represents a contemporary ethical but also political point of view, which bases moral responsibilities toward future generations on the idea of a humane, democratic society which values the freedom of individuals and their right to lead a dignified life.

Keywords: nuclear energy, ethics, sustainability, irreversibility, future generations, ecology, politics.

Luka Glušac

Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju

ZNAO ILI MORAO ZNATI: O ODGOVORNOSTI ZA POSTUPKE DRUGIH

Iako je u pravni saobraćaj uveden institut krivične odgovornosti pravnih lica, odgovornost i dalje ima individualni predznak, jer se, po pravilu, vezuje za pojedinca i njegovo (ne)postupanje. Dok je moralna i pravna odgovornost pojedinca za svoje postupke predmet brojnih razmatranja, postoji značajan prostor za dalja istraživanja o odgovornosti za postupke drugih, naročito u kontekstu razvoja veštačke inteligencije. Ovaj rad se bavi specifičnim oblikom odgovornosti za druge – odgovornošću za postupke ljudi i neljudi u kontekstu oružanog sukoba. Rad istražuje koncept individualne komandne odgovornosti kroz njegovu primenu na postupke potčinjenih, i to ljudi i autonomnih oružanih sistema. Kada postoji komandna odgovornost? Koji testovi se primenjuju da bi se ona utvrdila? Da li se i kako institut „znao ili morao znati“ iz međunarodnog humanitarnog prava može primeniti na postupanje autonomnih oružanih sistema? Dokle seže autonomnost ovakvih sistema i koje su njene posledice po utvrđivanje odgovornosti? To su centralna pitanja ovog istraživanja.

Ključne reči: odgovornost, komandna odgovornost, pravna odgovornost, međunarodno humanitarno pravo, autonomni oružani sistemi, veštačka inteligencija.

KNEW OR HAD REASON TO KNOW: RESPONSIBILITY FOR THE ACTIONS OF OTHERS

Although the institute of responsibility (liability) of legal persons for criminal offences has been introduced into legal systems, responsibility is still largely understood in individual terms, because, as a rule, it is linked to natural persons and his/her actions. While the moral and legal responsibility of an individual for his/her actions has been the subject of numerous scholarly considerations, there is considerable room for further research on the responsibility for the acts of others, especially in the context of the development of artificial intelligence. This paper deals with a specific

form of responsibility for others - responsibility for the actions of humans and non-humans in the context of armed conflict. The paper explores the concept of individual command responsibility through its application to the actions of subordinates, namely humans and autonomous weapon systems. When does command responsibility exist? What tests are used to determine it? Can and how the institute “knew or had reason to know” from international humanitarian law be applied to the actions of autonomous weapon systems? How far does the autonomy of such systems extend and what are its consequences for determining responsibility? These are the central questions of this research.

Keywords: responsibility, command responsibility, criminal responsibility, international humanitarian law, autonomous weapon systems, artificial intelligence.

Jelena Mijić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

DVA IZAZOVA TRADICIONALNOJ KONCEPCIJI MORALNE ODGOVORNOSTI

Iako je teško govoriti o opšteprihvaćenoj analizi pojma *moralne odgovornosti*, savremeni filozofi gravitiraju ka definiciji koja se sastoji od dva zahteva: *epistemičkog* uslova (posedovanje sposobnosti poput razumevanja moralnih principa, odlučivanja, navođenja razloga u prilog postupka i sl.) i uslova *kontrole* (npr. odsustvo prinude ili manipulacije). Uslovi su koncipirani na takav način da se nosiocem moralne odgovornosti može smatrati isključivo pojedinačna odrasla osoba. Savremeno društvo, koje karakterišu tehnološki razvoj i inovacije, suočava nas sa dva fenomena koji potencijalno predstavljaju problem za tradicionalno shvatanje moralne odgovornosti, proizvodeći *jaz u odgovornosti*. Uprkos izvesnim sličnostima, ove dve pojave na različite načine dovode do pomenutog jaza, te sugerišu različita rešenja. Prvi fenomen koji potencijalno dovodi do jaza je *problem mnogih ruku*, odnosno problem pripisivanja individualne odgovornosti u kolektivnim okruženjima. Mnogi autori tvrde da je jaz iluzoran i da ga možemo premostiti uvođenjem nove koncepcije odgovornosti: *kolektivne moralne odgovornosti*. Visok stepen tehničke autonomije sistema veštačke inteligencije implicira još jedan fenomen koji motiviše jaz u odgovornosti. Zahtev za premošćavanjem ovog jaza sugeriše još radikalnije reinterpretacije ustaljenih koncepcija moralne odgovornosti, te filozofi predlažu da u obzir uzmemo mogućnost da *locus* moralne odgovornosti bude postavljen na *veštačkim sistemima*. Oba rešenja su kontroverzna utoliko što nije jasno kako bi predloženi nosioci moralne odgovornosti mogli da ispune uslove za odgovornost koje propisuje tradicionalna koncepcija. Cilj je ispitati da li je pretpostavljeni problem jaza u odgovornosti dovoljan da nas motiviše da revidiramo naše ustaljene prakse pripisivanja odgovornosti.

Ključne reči: moralna odgovornost, jaz u odgovornosti, problem mnogih ruku, veštačka inteligencija, kolektivna odgovornost.

TWO CHALLENGES TO THE TRADITIONAL CONCEPT OF MORAL RESPONSIBILITY

Although it is difficult to talk about the generally accepted analysis of *moral responsibility*, contemporary philosophers lean towards a definition comprised of two requirements: an *epistemic* condition (possessing abilities such as understanding moral principles, making decisions, giving reasons for action, and alike) and a *control* condition (absence of coercion or manipulation). These two conditions are such that only an individual adult can be considered the bearer of moral responsibility. Contemporary society, characterized by technological development and innovation, confronts us with two phenomena that potentially represent a problem for the traditional understanding of moral responsibility, producing the so-called *responsibility gap*. Despite certain similarities, these two phenomena lead to the gap differently, suggesting distinct solutions. The first phenomenon that potentially leads to the gap is *the problem of many hands*, namely the problem of attributing individual responsibility in collective environments. Many authors claim the gap is illusory and that we may bridge it by introducing a new conception of responsibility: *collective moral responsibility*. A high degree of technical autonomy that artificial intelligence systems possess implies another phenomenon motivating the responsibility gap. The request to bridge this gap indicates even more radical reinterpretations of established conceptions of moral responsibility, and philosophers suggest considering *artificial systems* as the *locus* of moral responsibility. Both solutions are controversial insofar as it is not clear how the proposed bearers of moral responsibility could meet the conditions for responsibility prescribed by the traditional conception. The aim is to examine whether the problem of the responsibility gap is enough to motivate us to revise our established practices of attribution of responsibility.

Keywords: moral responsibility, responsibility gap, problem of many hands, artificial intelligence, collective responsibility.

Vladimir Mikić

Univerzitet u Beogradu

PROBOJ PRIGOVORA SAVESTI U TEKSTOVE VAŽEĆIH NACIONALNIH USTAVA: UPOREDNOPRAVNA ANALIZA

Prigovor savesti predstavlja ustavnu kategoriju u značajnom broju država sveta. Ovaj ustavni institut definisan je šire od uobičajene percepcije prema kojoj se lice poziva na prigovor savesti da bi umesto redovne vojne obaveze ovu opštu građansku dužnost služilo u alternativnoj formi, bez oružja. Poslednjih godina se sve više susrećemo s moralnim i filozofskim osnovama za prigovor savesti koje su odraz moralne odgovornosti pojedinca prema vlastitim političkim, verskim, ili humanističkim ubedenjima. U radu se utvrđuju oblici ustavnih rešenja na planu uređivanja prigovora savesti, hronologija prodora prigovora savesti u ustavne tekstove i očekivani razvoji na planu dublje konstitucionalizacije ovog savremenog ustavnog instituta. Prenete su sadržajne formulacije kojima redaktori ustava uređuju pravo na prigovor savesti, a sprovedena je i analiza prisutnosti, ali i nivoa dubinskog regulisanja ovog instituta u ustavima država. Od posebnog je značaja dovođenje u vezu prigovora savesti na planu internacionalizacije ustavnog prava, kao dodatno uticajno sredstvo za upliv međunarodnog prava u domen za koji je ranije smatralo da spada u oblast suverenog uređivanja od strane javnih vlasti nacionalnih država, uključujući njihove ustavnopravne kapacitete i ovlašćenja.

Ključne reči: prigovor savesti, alternativna vojna obaveza, savest, moral.

THE BREAKTHROUGH OF CONSCIENTIOUS OBJECTION INTO THE TEXTS OF CURRENT NATIONAL CONSTITUTIONS: A COMPARATIVE- LEGAL ANALYSIS

Conscientious objection represents a constitutional category in a significant number of countries. This constitutional category is defined in a broader way than the usual perception according to which a person who has a right to serve this universal civic duty in an alternative form, without a weapon, instead of regular military service. The moral and philosophical basis of conscientious objection is increasingly present, and it reflects the moral responsibility of the individual in accordance with his own political,

religious, or humanist convictions. This paper determines the forms of constitutional solutions regarding the regulation of conscientious objection, the chronology of the penetration of conscientious objection into constitutions, and the expected developments regarding the ever more profound constitutionalization of conscientious objection. The wordings that the constitution-writers use in the process of regulating the right to conscientious objection and an analysis of the presence and level of in-depth regulation of this institute in constitutions were carried out. It is of particular importance to recognize the liaison between conscientious objection and the internationalization of constitutional law, as an additional tool for the influence of international law in a domain that has been considered to belong to sovereign regulation of national authorities.

Keywords: conscientious objection, alternative military duty, conscience, morality.

Adam Nedeljković

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Jelena Pavličić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

KREATIVNA APROPRIJACIJA I DVE VRSTE ODGOVORNOSTI INTERNET KORISNIKA

Deinformacije shvatamo kao netačne ili pogrešne informacije, bez obzira na motivaciju koja se nalazi iza njihovog plasiranja. Internet omogućava brzu i laku manipulaciju dezinformacijama i ostalim obmanjujućim sadržajima, često uz određeni stepen anonimnosti. Središnji fokus ovog istraživanja je da se razmotri i razjasni pitanje odgovornosti u kontekstu sistematskog usvajanja i širenja dezinformacija na internetu (*cf.* Simon 2015). Pitanje koje se postavlja je ko snosi tu odgovornost - tehnologija ili korisnici? Guglov pretraživač, na primer, poseduje mehanizme koji procenjuju pouzdanost vebajta, i premda je evidentno da dezinformacije neretko „prođu” kroz Guglov mehanizam filtriranja, kao i da detalji tog mehanizma nisu dostupni javnosti. Takođe, korisnici često pristupaju tehnologiji sa *prima facie* poverenjem. Zbog toga, otvoreno je pitanje da li su oni odgovorni za usvajanje pogrešnih verovanja ukoliko su pristupili tehnologiji u „dobroj veri” (de Villiers-Botha 2022). Ponekad se obični korisnici, koji su prekršili društvene norme, suočavaju s neproporcionalnom kritikom, što često proizlazi iz situacija u kojima kontekst informacija nije jasno razumljiv. To, sa druge strane, omogućuje autorima da pokušaju da izbegnu moralnu i epistemičku odgovornost tvrdnjom da je njihova objava bila šala, odnosno, da je došlo do tzv. kolapsa konteksta (Miller, Record 2022). S obzirom na to, ovaj rad istražuje dublje moralne i epistemičke aspekte povezane sa netransparentnim korišćenjem savremenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija dovodeći ih u vezu sa činjenicom da korisnici bar jednim delom oblikuju internet (tzv. kreativna apropijacija) (Petrović 2013: 26). Nastojimo da pokažemo da, sveukupno gledano, odgovornost nije isključivo na strani korisnika ili tehnologije, već da postoji varijabilnost u pogledu epistemičke i moralne odgovornosti u specifičnim situacijama korišćenja ovih tehnologija.

Ključne reči: kolaps konteksta, moralna odgovornost, epistemička odgovornost.

CREATIVE APPROPRIATION AND TWO TYPES OF RESPONSIBILITY OF INTERNET USERS

Disinformation is an inaccurate or false information, regardless of the motivation behind its dissemination. The internet enables rapid and easy manipulation of disinformation and other deceptive content, often with a certain degree of anonymity. The central focus of this research is to examine and clarify the issue of responsibility in the context of the systematic adoption and spread of disinformation on the internet (*cf.* Simon 2015). The question at hand is who bears this responsibility - technology or users? For instance, Google's search engine possesses mechanisms that evaluate the reliability of websites, and although it is evident that disinformation often "slips through" Google's filtering mechanism, the details of this mechanism are not publicly available. Moreover, users often approach technology with *prima facie* trust. Therefore, an open question arises as to whether they are responsible for adopting erroneous beliefs if they have approached technology in "good faith" (de Villiers-Botha 2022). Sometimes ordinary users, who have violated social norms, face disproportionate criticism, which often results from situations in which the context of information is not clearly understood. On the other hand, this allows authors to attempt to evade moral and epistemic responsibility by claiming that their post was a joke or that there was a so-called context collapse (Miller, Record 2022). With that in mind, this paper delves into the deeper moral and epistemic aspects associated with the non-transparent use of contemporary information and communication technologies, linking them to the fact that users, to some extent, shape the internet through what is known as creative appropriation (Petrović 2013: 26). We aim to demonstrate that, all in all, responsibility is not solely on the side of users or technology but that there is variability in terms of epistemic and moral responsibility in specific contexts of using these technologies.

Keywords: context collapse, moral responsibility, epistemic responsibility.

Marija Petrović

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

MORALNA ODGOVORNOST DECE

Unutar etičke teorije, rasprave o moralnoj odgovornosti najčešće su usredsređene na odgovornost odraslih osoba. Međutim, ovo izlaganje će se fokusirati na relativno zanemaren aspekt rasprave o moralnoj odgovornosti - moralnu odgovornost dece. Deca se obično ne smatraju punopravnim moralnim delatnicima jer ne poseduju relevantne kapacitete i kompetencije za moralno rasuđivanje. Međutim, nova istraživanja u psihologiji moralnog razvoja ukazuju da ovo možda nije slučaj. Ukoliko deci zaista ne možemo da pripisemo nikakvu moralnu odgovornost, na osnovu čega pohvaljujemo, odnosno kažnjavamo njihove postupke? Ukoliko možemo, da li postupke dece treba da prosuđujemo na isti način kao i postupke odraslih osoba? Izlaganje će se baviti značajem kognitivnog i emocionalnog razvoja u formiranju moralnih kapaciteta, kao i društvenih uticaja i uloge roditelja/staratelja u oblikovanju moralnosti dece. Nastojaću da istražim da li postoji određen uzrast ili razvojna faza u kojoj deca postaju moralno odgovorna za svoja dela i u kojoj meri se moralna odgovornost može pripisati roditeljima za postupke njihove dece. Baveći se moralnom odgovornošću dece, pokušaću da pružim nijansirani okvir za etičke rasprave koje bi obuhvatale sve faze ljudskog života.

Ključne reči: moralna odgovornost, moralni razvoj, moralna odgovornost dece, moralne kompetencije.

MORAL RESPONSIBILITY OF CHILDREN

Discussions about the moral responsibility of individuals, in the realm of moral philosophy, often center on the choices of adults. However, this presentation endeavors to illuminate a relatively underexplored dimension: the moral responsibility of children. Child moral agency is often dismissed due to perceived limitations in their moral reasoning capacities. Nonetheless, recent research in moral developmental psychology challenges this assumption. How can we justify praising or penalizing their actions if we cannot ascribe any moral responsibility to children? If we can, should we assess children's actions using the same criteria as those applied to adults?

This presentation delves into the significance of cognitive and emotional development in cultivating moral capabilities, societal influences, and the role of parents/guardians in shaping children's ethical compass. I seek to explore whether there is a specific age or developmental stage at which children should be held morally accountable for their actions and the extent to which parents can be held morally responsible for their children's behavior. By addressing the moral responsibility of children, the objective is to promote a more nuanced framework for ethical discussions encompassing all stages of human life.

Keywords: moral responsibility, moral development, moral responsibility of children, moral competences, child moral agency.

Tamara Plećaš

Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju

MORALNA ODGOVORNOST PREMA BUDUĆIM GENERACIJAMA: STOIČKI POGLED

Na koje se sve načine može *misliti* i ispitivati moralna odgovornost prema onima *koji tek dolaze* jeste kompleksno pitanje. Iz perspektive istorije filozofije, jedan od prvih *podsticaja* ili nagovora da budemo odgovorni pred onim drugima koji/e su nam „jednaki/e“, ali i onim drugima kojih još uvek nema, dolazi od stoika. Nadovezujući se na grčku etičku tradiciju, rimski stoici smatraju da čovek prirodno teži „zajednici sa drugima; jer su ljudi bića [...] određena za zajednicu“ (Aurelije, *Med.* 5.16). Tako je Seneka isticao neophodnost kultivisanja čovečnosti (*humanitas*), posebno jer se „moralne obaveze“ prostiru dalje od „pravnih pravila“ i onoga što može da se pronađe u „pravnim tablicama i stranicama zakonika“ (Seneka, *Ir.* 2.28). Pored čovečnosti, među moralne obaveze ubraja i pravičnost (*iustitia*), kao i plemenitost i ljubaznost (*liberalitas*) prema *svim* ljudima. To jest, stoička etika više ne priznaje one oštre razlike prethodno, u većoj ili manjoj meri, isticane u staroj Grčkoj, poput razlike između Grka i varvara, slobodnih i robova, muškaraca i žena. Podstiče se briga o svakom pojedinačnom čoveku, ali i društvu u celini (Seneka, *Cl.* 2.5), a ta briga se preliva i na buduće generacije (posterij) koje mogu da izvuku korist iz stoičkih spisa (Seneka, *Ep.* 8.2).

Ključne reči: Seneka, Marko Aurelije, stoicizam, οἰκείωσις, *humanitas*, *liberalitas*.

MORAL RESPONSIBILITY TOWARDS FUTURE GENERATIONS: THE STOIC PREVIEW

Examining moral responsibility towards those *who are yet to come* is a complex question. From the perspective of the history of philosophy, one of the first *incentives* or persuasions to be responsible to those who are our “equals” and to those who are not yet born comes from the Stoics. Building on the Greek ethical tradition, the Roman Stoics believed that humans naturally strive for communion with others, as human beings “were formed for society” (Aurelius, *Med.* 5.16). Seneca emphasized the necessity

of cultivating humanity (*humanitas*), especially since moral obligations or “the norm of appropriate actions” extend beyond “the rule of law” and what can be found in “the tablets of the law” (Seneca, *Ir.* 2.28). In addition to humanity, justice (*iustitia*), as well as generosity and kindness (*liberalitas*) towards all people, are among moral obligations. Stoic ethics no longer recognizes the sharp distinctions previously emphasized to a greater or lesser extent in ancient Greece, such as the distinction between Greeks and barbarians, freemen and slaves, and men and women. Kindness and care are encouraged for each individual person, as well as for society (Seneca, *Cl.* 2.5), and this extends to future generations (*posterii*) as well, who can benefit from the Stoic writings (Seneca, *Ep.* 8.2).

Keywords: Seneca, Marcus Aurelius, Stoicism, οἰκείωσις, *humanitas*, *liberalitas*.

Aleksandra Vučković

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

ODGOVORNA IMPLEMENTACIJA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U OBRAZOVANJU DECE I MLADIH

Široka rasprostranjenost *generativne* veštačke inteligencije, pre svega velikih jezičkih modela poput ChatGPT-a, otvorila je niz rasprava o uticaju ove tehnologije na obrazovanje. Paralelno s time, novi razvoji na polju *diskriminativne* veštačke inteligencije navode nas da očekujemo porast u izradi personalizovanih planova za učenje koji će zadatke prilagođavati potrebama i interesovanjima pojedinačnih učenika, kao i razvoj algoritama koji će pomagati nastavnicima pri ocenjivanju učenika. Ipak postoji rizik da će nove tehnologije perpetuirati postojeće predrasude. Kako bi deca i mladi bili zaštićeni od neproverenih informacija i zloupotrebe podataka, potrebno je da u razvoj edukativnih softvera budu uključeni i roditelji i nastavnici. Iako će ova inkluzivnost dovesti do veće odgovornosti svih onih koji su involvirani u obrazovanje dece i mladih, dugoročna prednost će biti stvaranje bezbednog i pouzdanog virtuelnog prostora. *Principi inkluzivnosti i pravičnosti* značajni su i na globalnom nivou. Budući da se većina softvera zasnovanih na velikim jezičkim modelima trenutno razvija i proizvodi u zemljama kapitalističkog centra, postoji rizik od nametanja kulturnih vrednosti zapadnih zemalja na ostatak sveta, kao i stvaranja još većih razlika u dostupnosti kvalitetnog obrazovanja. Iz ovih razloga, već danas je potrebno da razmišljamo o *inputu* za buduće tehnologije, kako bismo sutra mogli da ih implementiramo na odgovoran način koji neće ostavljati prostora za diskriminaciju pojedinaca i grupa.

Ključne reči: veštačka inteligencija, obrazovanje, inkluzija, personalizovani program.

RESPONSIBLE IMPLEMENTATION OF AI IN THE EDUCATION OF CHILDREN AND YOUTH

The widespread availability of *generative* AI - large language models such as ChatGPT in particular - has opened up discussions about the impact of new technologies on education. On the other hand, novel developments in

discriminative AI have led us to anticipate an increase in personalized studying programs that will adapt assignments to each student's needs and interests. Furthermore, we can expect the development of algorithms that will assist teachers in evaluating student progress. However, there is a risk that advanced digital solutions could perpetuate existing prejudices. To protect children and youth from exposure to unverified information and data mismanagement, we need to involve parents and teachers in the development process of educational software. Although this inclusion will result in greater responsibility for all those involved in children and youth education, it will contribute to the long-term advantage of a safe and reliable virtual space. *The principles of inclusion and fairness* are also significant at the global level. Since the vast majority of LLM-based software is currently developed and produced in the countries of the capitalist center, there is a risk of imposing Western cultural values on the rest of the world. Moreover, it may lead to further disparities in the availability of quality education. For these reasons, we need to start thinking about the input for future technologies today so that tomorrow, we can implement them responsibly and in a way that will not leave room for discrimination of individuals and groups.

Keywords: artificial intelligence, education, inclusion, personalized program.

Igor Živanović

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

MORALNA ODGOVORNOST I PSIROPATIJA

U ovom izlaganju se problematizuje odnos psihopatije i moralne odgovornosti. Uz izvesne ograde, psihopatija se obično smatra trajnim poremećajem ličnosti koji se karakteriše odsustvom nekih od elementarnih gradivnih blokova morala. S druge strane, moralna odgovornost se pripisuje članovima moralne zajednice; mogli bismo da kažemo da je pripadnost moralnoj zajednici upravo određena preuzimanjem i pripisivanjem moralne odgovornosti. S obzirom na anatomske (neurobiološke) i funkcionalne nedostatke koji su registrovani kod psihopata, jedan broj autora smatra da je reč o moralnim strancima i da je shodno tome pripisivanje moralne odgovornosti ovim osobama neutemeljeno ili nedovoljno utemeljeno. Osim toga, nerazumevanje razlike između konvencionalnih i moralnih pravila koje je specifično za ovu populaciju, uzima se kao epistemički kriterijum koji bi ove osobe mogao da oslobađa moralne odgovornosti. Uprkos tome što ovi argumenti deluju prilično ubedljivo, ima autora koji smatraju da odsustvo pojedinih gradivnih blokova morala, kapaciteta za internalizaciju moralnih pravila i nerazlikovanje konvencionalnih i moralnih pravila nisu dovoljni razlozi za oslobađanje od moralne odgovornosti.

Ključne reči: psihopatija, moralna odgovornost, moralne emocije, empatija, moralno/konvencionalno.

MORAL RESPONSIBILITY AND PSYCHOPATHY

This presentation examines the relationship between psychopathy and moral responsibility. With certain caveats, psychopathy is typically considered a permanent personality disorder characterized by the absence of some fundamental building blocks of morality. On the other hand, moral responsibility is attributed to members of the moral community; we could say that belonging to a moral community is determined by the acceptance and attribution of moral responsibility. Considering the anatomical (neurobiological) and functional deficits identified in individuals with psychopathic traits, some authors argue that psychopaths are moral aliens, and that attributing moral responsibility to such individuals is either

unfounded or insufficiently founded. Furthermore, the difficulties in distinguishing between conventional and moral rules, which are specific to this population, serve as an epistemic criterion that could potentially exempt these individuals from moral responsibility. Despite the compelling nature of these arguments, some authors maintain that the absence of certain building blocks of morality, the incapacity to internalize moral rules, and the problems in differentiating between conventional and moral rules are not sufficient grounds for exemption from moral responsibility.

Keywords: psychopathy, moral responsibility, moral emotions, empathy, moral/conventional.

Kontakti

Andrea Berber, *naučna saradnica*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
berberandrea@gmail.com

Jelena Dimitrijević, *naučna saradnica*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
jdjecadimitrijevic@gmail.com

Strahinja Đorđević, *naučni saradnik*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
strahinja.djordjevic@f.bg.ac.rs

Dejana Glišić, *istraživačica saradnica*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
dejana.glisic@f.bg.ac.rs

Luka Glušac, *naučni saradnik i zamenik direktora*

Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju
luka.glusac@ifdt.bg.ac.rs

Jelena Mijić, *naučna saradnica*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
jelena.mijic@f.bg.ac.rs; mijicjel@gmail.com

Vladimir Mikić, *naučni saradnik i viši savetnik*

Univerzitet u Beogradu
vladimir.mikic@rect.bg.ac.rs; mikic.vlada@gmail.com

Adam Nedeljković, *naučni saradnik*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
nedamned@hotmail.com

Jelena Pavličić, *naučna saradnica*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
jelena.pavlicic@f.bg.ac.rs

Marija Petrović, *istraživačica saradnica*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
moopetrovic@gmail.com

Tamara Plećaš, *naučna saradnica i zamenica direktora*

Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju
tamara.plecas@ifdt.bg.ac.rs

Aleksandra Vučković, *istraživačica saradnica*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
aleksandra.vuchkovic@gmail.com

Igor Živanović, *naučni saradnik*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
igor.zivanovic@f.bg.ac.rs; izivanovich@gmail.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

17(048)(0.034.2)

**ОКРУГЛИ сто Морална одговорност и проблеми савременог
друштва (2023 ; Београд)**

Knjiga apstrakata [Elektronski izvor] / Okrugli sto Moralna odgovornost i problemi savremenog društva, Beograd, 14. novembra 2023. ; [organizator Institut za filozofiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu] ; uredili Jelena Mijić i Igor Živanović. - Beograd : Filozofski fakultet, Institut za filozofiju, 2023 (Beograd : Službeni glasnik). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm

Sistemske zahteve: Nisu navedeni. - Nasl. sa naslovne strane dokumenta. - Uporedo srp. tekst i engl. prevod. - Tiraž 100. - Reč urednika

ISBN 978-86-6427-272-8

а) Етика -- Одговорност -- Апстракти

COBISS.SR-ID 128597769

Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

ISBN 978-86-6427-272-8

